

रञ्जना लिपिया म्हबो

शरदवीर कंसाकार

शिक्षण सहायक, नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग
email: sharad.kansakar@cdnb.tu.edu.np

भारतय् बोलंगु ब्राम्ही लिपिया विकासक्रमय् नेपालय् थःगु हे पहः दुगु नेपाल लिपिया विकास जुल । ब्राम्ही लिपिया कालावधि सामान्यतः ईपूया निगू शताब्दीनिसें ईशाया प्यंगूगु शताब्दीतक माने यानातःगु दु । थुकिया दथुइ थो आखः रूपय् छुं हिउपाः वःगु लूगु दु । थुगु हिउपालं ईशाया सोंगूगु शदी छगू न्हूगु रूप बोलनावल । थुकियात गुप्त लिपिया नां बियाबिल, छायाकि भारतया गुप्त सम्राट पिनिगु कालय् न्हापाया ब्राम्हीसिकं बिस्कं रूप बोलन । गुप्त लिपिया थो रूपय् खुगूगु शदीतक चले जुल । थोयां ल्यू मेगु हिउपाः वःबले थुकी छगू वैशिष्ट्य थो मिलेजुल कि दकों आखलय् कुं (कोण) वा छ्यं (शिरोरेखा) समावेश जुल । खुगूगु निसें गुंगूगु शताब्दीया दथुइ हानं अथे हे वैशिष्ट्य बोलन, गुगु थुकी गुप्त लिपिलिसे अलग्ग यानाब्युगु दु, गथे - (१) गुप्त लिपिया आखःया तपेंगु धोः कोय्पाखे खवय् चाःतूगु लूगु दु, व (२) मात्रात बेकोयाः ताहाकः जुयावन । उकिं थुकियात 'कुटिलाक्षर' वा 'कुटिलालिपि' धयाबिल । गनं गनं 'विकटाक्षर' (चाःतूगु लिपि) नं नां दु । मात्रा पूर्वंगु ई जूगुलिं थुगु ईया लिपियात 'सिद्धमातृका' नं धाइ । थो हे लिपिया आधारय् नेपाल लिपिया विकास जुल । व नेपाल लिपिया छगू भेद रञ्जना लिपि बोलन । रञ्जना ज्यान दुगु आखःकथं मान्यता दुगुलिं थुकियात मनूतय् म्हबोनाप जोलाकाः नां छुनातःगु दु ।

मुखँगोः - म्हबो, लिपि, लेखन, रञ्जना

१. म्हसीका

नेवाःतय्सं न्हापांनिसें संस्कृत भाय्या न्हागुं नांयात थःगु हे पहलं छेलाबुला यानावयाचोंगु दु । रञ्जना खँगोः नं वास्तवय् संस्कृतया 'रञ्जन' पाखें वःगु खः । थो खँगोलय् ल्यूने आकार छगू तनाः नेवाः

पहः वय्कूगु खः । थो छगूकथं खँगोःयात स्त्रीलिङ्ग दय्कूगु नं खः । ‘रञ्जना’ खँगोः रंगे यायूगु वा आनन्द बीगु धइगु अर्थय् छेलीगु संस्कृतया ‘रञ्ज’ धातुपाखें दुगु खः । नेसं ७७४ दँय् जुजु प्रताप मल्लं येँ हनुमानध्वाखाय् झिन्याता लिपिं जःरुं अभिलेख तःगुली थो लिपियात रँजआखर धकाः न्ह्यथनातःगु दु । उकी नेपाललिपिया सोथी आखःयात छसिकथं गोलमोल आखर, रँज आखर व नेवार आखर धकाः नां बियातःगु दु । जनभाषाय् ‘रञ्जा’ वा ‘लञ्जा’ धाइगु थो लेखन झिंछगूगु शताब्दीनिसें झिंच्यागूगु शताब्दी तक अपोः प्रचलित खनेदु । थो लेखन तुयुगु, म्हासुगु, ह्याउँगु व हाकुगु थीथी मसिं चोयातःगु लूगु दु व थुक्रिया मनोहर बनावटं लसता ब्यू । लिपिविशेषज्ञ पं. हेमराज शाक्यया कथं रञ्जना चीन, जापान व तिब्बत आदि महायान बौद्ध देसय् नं प्रचलित व प्रसिद्ध जूगु सुन्दर लिपि खः (शाक्य, २०३०, पृ. ५) ।

नेपालय् मानदेव न्हापाम्हेसिगु इलय्था लिपियात पूर्वलिच्छवि लिपि धाइ । व हे लिपि अंशुवर्मायां लिपा वनाः छेनय् छुं कुटिलता वय्धुंक्कूगु खनेदु । नरेन्द्रदेवया इलय् व लिपि स्पष्ट हे फरक जूगु खनेदु । थुकथं पाःगु लिपियात उत्तरलिच्छवि लिपि धाइ । लिपि विशेषज्ञ शंकरमान राजवंशीया कथं विक्रमया झिगूगु शताब्दी इलय्था लिपि नेवाः लिपिया पूर्वरूपय् वःगु खनेदु । उकिं उक्रियात प्राचीन नेवाःलिपि धाय्गु याइ ।

विक्रमया झिंछगूगु शताब्दीया चोमितय्के कलात्मकता वःगुलिं उगु इलय् भुजिंमोल, कुंमोल, गोलमोल आदि थीथी ताजिया लिपि छेलाबुलाय् वल । लुंया मसि, वहया मसि दय्काः नं ग्रन्थ चोय्गु प्रचलन वल । थो हे सिलसिलाय् रञ्जना लिपिया अविर्भाव जुल (राजवंशी, १९७४, पृ. ३८) ।

रञ्जनाया छुं आरम्भिक पाण्डुलिपि बंगालय् चोयातःगु लुयावःगु तथ्य खः धकाः इतिहासकार दिनेशचन्द्र रेग्मीया धापू दु । बेण्डालया नापनापं पं. हेमराज शाक्यं नं बंगालय् चोयातःगु पाण्डुलिपियात शुरुया रञ्जनाया दसुया रूपय् न्ह्यबोःगु दु । सेसिल बेण्डालं येँनं यंकूगु क्याम्ब्रिज विश्वविद्यालयया अष्टसहस्रिका प्रज्ञापारमिता (ताडपत्र) पाण्डुलिपिया छपौ पिथंगु दु । व बंगालय् जुजु महीपालदेवया शासनकालय् सन् १०२० पाखे चोयातःगु खः । हेमराज शाक्यं न्ह्यथनातःगु कारण्डब्यूह व सोयाः लिपायाम्हे जुजु रामपालया राज्यकालय् चोयातःगु धयातःगु दु । थो निगुली रञ्जनाया प्रायः फुक्क लक्षण खनेदु ।

रञ्जनाया आरम्भ बंगाल (भारत)य् गुकथं जुल व अध्ययनया विषय तिनि । तर थो नेपालय् हे बोलांगु, नेनावंगु व ताःईतक प्रचलित जूगु यथार्थ खः । थन थो ११गु शताब्दी निसें १६गु शताब्दी तक तसकं प्रचलित जुल व थन हे मेमेगु एशियाली देय्था यात्रा यात । थो लेखनयात प्रचलित यानातय्गु ज्याया अपोः श्रेय बौद्धतय् वनी । थो लिपिइ चोयातःगु साहित्यय् महायान बौद्ध ग्रन्थया अपोः ल्याः दु । खास यानाः महायानी बौद्धतय्सं तसकं नालाकयाः छेलाः यंकूगुलिं रञ्जना उत्तरय् तिब्बत, चीन, मंगोलिया आदि दक्षिणय् भारत, श्रीलंका व उत्तर-पूर्वय् वर्मा आदि थासय् प्रचार जुयावन । उगु इलय् बुद्धधर्म ‘सिल्क रोड’

जुया: गन-गन थेन अन-अन हे थो लिपि नं थेंगु अनुमान याय्फु ।

रञ्जना तसकं अलंकृत व सुन्दर लेखन खः । थो खँय् छुं सन्देह मदु । थुक्रिया लेखनय् लुं, वह थें जाःगु मूवंगु धातुया मसि छेलातःगु दु । थो लेखन नेपालय् थ्यंमथ्यं खुसः दँतक निरन्तर प्रचलित जुयाचोन । तर थो फुक्कं खँ जुयाचोंसां तबि रञ्जना लिपिया विकास चरणया रूपय् गुगुं विशेषतायात न्ह्यबोय्गु भचा थाकु । थो दृष्टिकोणं बिचाः याय्बले रञ्जनाय् यान्त्रिकता अपोः दुगु अनुभव जू (रेग्मी, २०४८, पृ. १०४) । सामान्य चोज्या सोयाः अपोः ई बी माःगु व मेहनत तुङ्गु जुयाः व अपोः यानाः थिकेगु धातुया मसि छेलीगुलिं थो सर्वसाधारणया न्हिन्हिथं व्यवहारय् लोकंहाय् मफुत । अथेसां धार्मिक व पारम्परिक रूपय् बौद्धतय्सं संरक्षणय् थुक्रियात कायम यानातल ।

२. सैद्धान्तिक अवधारणा

सन् १९१५ दँय् यूरोपय् स्वीस भाषाविद् फर्डिनाण्ड दि ससुरया प्रवचन संग्रह *Course on General Linguistics* पिदनेधुंकाः आधुनिक भाषाविज्ञानया प्रारम्भ जूगु धाइ । ससुरयात आधुनिक भाषाविज्ञानया जनक नं धाइ । आधुनिक भाषाविज्ञानया आधारभूत मान्यता थथे खनेदु - (क) नोंवाय्गु न्हापां वइ, चोय्गु लिपा तिनि वइ । (ख) दको भाषा समान जुइ । (ग) भाषाय् हिउपाः स्वाभाविक हे खः । (घ) सामान्य व्याकरण : आधारभूत रूपं भाषा दको उर्थे जुइ । (ङ) सामान्यतः दको भाषाया व्याकरण दइ । (च) भाषाविज्ञान धइगु वर्णनात्मक जुइ, निर्देशात्मक मखु ।

वर्णयात चोज्याय् चिन्हं प्रतिनिधित्व याइ । व चिन्हयात लिपि धाइ । लिपि सोथिकं दु । (क) चित्रात्मक (ख) ध्वन्यात्मक व (ग) आक्षरिक । चिनिया लिपि चित्रात्मक खः । अन्तर्राष्ट्रिय ध्वनितात्विक वर्ण (IPA) ध्वन्यात्मक लिपि खः सा ब्राम्ही व उकिं विकास जूगु फुक्क लिपि आक्षरिक लिपि खः । न्हापा नेवाः भाय् नेपाल लिपिं चोइ । थौंकन्हय् देवनागरी लिपिं चोइ ।

चोय्त छगू विधि दइ । चोय्त छजोलं चिं (Graphemes) दइ । चोज्या निथिकं जुइ, परम्परागत (Orthographic) व ध्वनितात्विक (Phonetic) । परम्परागत लेखन Alphabetic writing लिसे जोःलाः । Alphabetic writing आखः व सःया स्वापू छगू मेगुलिसे जोःलाय्माः धइगु मदु । दसुकथं अंग्रेजी लेखनयात काय्फु । लिपि रोमन जुल, तर छगः आखःया उच्चारण थाय्पतिकं पाः । थुक्रिया तर्क दइमखु ।

ध्वनितात्विक लेखनय् वर्णया चिन्हं सःयात प्रतिनिधित्व यानाचोनी । थजाःगु चिं यको हे दइ । IPA थजाःगु ध्वनितात्विक वा ध्वनिक लिपि खः, गुकिं सःयात पाय्छि जुइक प्रतिनिधित्व याइ । थो लिपि भाषा

वैज्ञानिक विश्लेषण यायत् छेली । थुकी विसर्ग, अनुस्वार, अनुनासिक, बलाघात थज्याःगु चिं नं क्यनी (श्रेष्ठ, ११३८, पृ. ४) ।

नेपाल लिपिया छकचा रञ्जना लिपि जूलिं नेपाल लिपि सामान्य चोज्याय् खवं जवय् वनाः आखः चिनेबले चों कुहांवङ्गु गुगु सिद्धान्त दु, थो हे शैली थुकिं नं नालाचोंगु दु । सार रूपं सैद्धान्तिक अवधारणा थथे खनेदु ।

लेखनदिशाय्

१. चों कोय्पाखे (चीनी लिपि)
२. खवं जवपाखे (ब्राम्ही, नागरी, नेपाल लिपि)
३. जवं खवपाखे (खरोष्ठी लिपि, फारसी लिपि)
४. खवं जवय् हाकनं जवं खवय् (भारतय् गनं गनं ब्राम्ही लेखय् छेलाबुला)
५. कों चोय्पाखे (भारतया छगू लेखय् खरोष्ठी (सत्येन्द्र, १९७८, पृ. ३३)

३. विधि

३.१ सीमाङ्कन

(क) भौगोलिक

रञ्जना लिपि नेपाःया नापनापं सँदैय्, चीन, बंगाल व थीथी बौद्ध देसय् छेलाबुलाय् वयाचोंगु आपालं दसु काय्फु । पिने व थन छेलाबुलाय् वयाचोंगु आखःया नमूना सोय्बले फुक्क धइथें आखःया स्वरूप जोःलाः । अथे धइगु फुक्कलीसं छयंबाला, म्हगः व कोबो सुद्धां दु । तर न्हापान्हापाया गुगु ग्रन्थया आखःया कोबोय् सालुगु न्हिप्यं थें रेखान्त सालामतःगु खनेदु । उष्णीषविजयधारणी (१११६ ई.), प्रज्ञापारमिता (११५२ ई.) व विजयकामदेवया इचङ्गु अभिलेख (१२०० ई.) बांलाःगु दसुकथं काय्फु । थो फुक्कं नेपालय् हे चोयातःगु खः । थजाःगु दसुयात मेकथं नं छकः सोय् । गथे बुद्ध व बुद्धधर्म सम्बन्धी थीथी देसं हुलाक टिकट पिथनेगु झोलय् चीनं ‘तिबेतन कंग्यूर’ धकाः ग्रन्थया चित्र तयाः पिथनातःगुली रञ्जना लिपिं नमोबुद्धाय । नमो धर्माय । नमो संघाय । चोयातःगुली कोय् सालुगु रेखान्त न्हिप्यं खनेमदु ।

थुकथं आखलय् न्हिप्यं खनेमदुसां आखःया स्वरूप धाःसा खास हे पानाचोंगु खनेमदु । नेपाःया परिप्रेक्ष्यय् सोय्बले आखलय् न्हिप्यं दःसां आखःया स्वरूप धाःसा भतिचा फरक जुयाचोंगु खनेदइ । भौगोलिक लागाकथं थन निथाय्या जक दसु न्हाबोय् । गथे, आशा सफूकुथिइ दुगु नेसं ३६२ या जुजु अभय मल्लया राज्यकालया छगू आर्यतारा श्रग्धरा स्तोत्र बौद्ध ग्रन्थय् छेलातःगु आखः न्हाःनेया गोलं मूधोः

सीमदय्क दुसा नेसं ८०७ पाखेया यँया लगमय् दुगु जुजु पार्थिवेन्द्र मल्लया राज्यकालया मतथां लोहंपतिइ छेलातःगु आखःया मूधोः गोलं कुहांवयाः भचा सीदयाचोंगु दु ।

थुपिं थीथी आखःया विकासक्रमया झोलय् नेपाःया रञ्जना लिपि सँदेसय् वंबले अन ‘वाइपर’ शैलीं सरलकथं विकास जुगु खनेदु । वाइपर शैली धाय्बले मोटरय् न्हाय्कं सफा याइबले वाइपर गुकथं सनीगु खः, आखः चोय्बले नं चोसा वा ब्रुश उकथं हे संकीगु पह खः ।

थुपिं सकतां खँयात ध्यान बियाः सोय्बले रञ्जना लिपि थीथी पेताजि शैली खनेदःवइ । गथे - (१) न्हिप्यं मदुगु, (२) मूधोः गोलं तोःपूगु, (३) मूधोः सीदुगु, (४) वायपर शैली दुगु ।

(ख) सैद्धान्तिक

रञ्जना आखलय् तबालागु, सालुगु धोःयागु संयोजन, विशेष कोणात्मकता व गोलोपन व विशिष्ट मात्रा पद्धति थो प्रचलित नेपाल लिपिसिबे बिस्कं खनेदु । कुंलूगु मोटागु छयं, तब्या आखः, तबालागु टाकाया चोज्या, जवपाखे बेकोःगु, सालुगु व ताःहाकःगु धोः अले गुबलें गुबलें सालुगु धोःया मात्राचिं दइगु रञ्जनाया मू विशेषता खः । थुजाःगु तबालागु, सालुगु अले चिबालागु धोःतय्गु संयोजन तसकं आकर्षक जू ।

रञ्जनाया छयं त्रिकोणात्मक हे जुइ तर थुकिया निर्माणय् पारम्परिक पद्धति वइ । रञ्जनाय् थुजाःगु त्रिकोण आखःया खवपतिया बोय् नेनावनी । व त्रिकोण छयंया कोय् चोंगु बोय् भतिचा गोःलाइ । थुकी चौडा व तबालागु आखः चोय्गु चलन नं छकलं खनेदुगु विशेषता मखु । सन् १००० ईशापाखे थन चोयातःगु प्रायः तपेंगु छयंया तबालागु आखःया छुं दसु लूगु दु (रेम्मी, २०४८, पृ. १०२) ।

शुरुया छुं रञ्जना आखलय् कोय्चोंगु बोय् सालुगु धोः सालातःगु खनेमदु । आखःयात सालुगु रूप बीगु व चिनाआखलय् जटिलता दइगु रञ्जनाया मेगु विशेषता खः । थुकी ‘उ’ थेजाःगु ‘ड’ अले ए व ऐ आधुनिक देवनागरीया समान खनेदु । ‘आ’ चोय्धुंकाः खवय् छेनं भचा कुहांवय्क चिकिचाधंगु ‘न’ थें कोणात्मक धोः तनाः ‘ओ’ दय्कातःगु खनेदु । थुकी बागोलय् निताजि ल्हाः पिहांवःगु आखः खंकेफु । छता कोय् व मेता चोय् । ‘क’, ‘ज’, ‘ह’, ‘क्ष’, ‘ज्ञ’ कोय् ल्हाः पिहांवयाचोंगु आखः खःसा ड झ ञ ट ढ फ आखलय् धाःसा चों जवपाखेया बोय् बछि तबालागु हे धोः तयाः उक्रियात थीक जवपाखे हे बेकोय्क सालुगु धोः सालातःगु दु । ल्हाः पिहांवःगु आखः चिनेबले थुकिया ल्हाः पिहांवइ ।

प्रचलित नेपाल लिपिइ थें थुकीनं ‘ग ञ ठ ण थ ध श’ न्हय्गः आखः छयं मदुकथं नालातःगु दु । थो बाहेक ‘ख’ छगोः नं गुम्हेसिन छयं दुगु व गुम्हेसिन छयं मदुकथं छेलाः तयातःगु दु । तर आखलय् हे छयं मदुगु स्वरूप धाःसा ‘ध’ छगलय् जक खंकेफइ । छयं मदुगु आखलय् आकारया मात्राय् चोय् बेकोःगु

धोलं स्वानातःगु दु । थुकीयात जनी चीगु धाइ । बागोलय् ह्रस्व उकार तय्बले वा आखः चिंकेबले गुगुं आखःया न्हःने चोंगु धोः ताःहाकः जुयाः मछिनीगुलिं उगु धोः चिहाकाय्क चोय्ज्यूगु नं विशेषता दु । थुजाःगु आखः ‘ख त भ ल स ह’ खः । रञ्जना लिपि बांलाःगु ला जु हे जुल, थुक्रिया नापनापं थुकी छेलीगु थीथी मात्रा, छ्यं मदुगु आखलय् एकार तय्त गलः घाकेगु व ऐकार वा पताः बोय्केगु आदि विशेष स्वरूपत न्ह्यथने बहः जू ।

चोज्याय् नेपाल लिपिया शैली छु दु, रञ्जना लिपिइ नं व हे शैली दु । नेपाल लिपिया प्राचीनतम नमूनाकथं राष्ट्रिय अभिलेखालयय् च्वंगु नेसं २८ (सन् १०८) दैय् ताडपत्रय् च्वयातःगु लङ्कावतारयात मानेयाः । थो आखःया स्वरूपया विषयस धाय्गु खःसा सोनिगःया मल्लकालय् प्रचलित नेपाल लिपि मैथिली लिपिलिसे प्रायः मिले जू । अझ विशेष यानाः प्रचलित नेपाल लिपिया व्यञ्जन वर्ण पन्जाबी, गुजराती, बंगाली, मैथिली, देवनागरी लिपिनाप मिले जूथें चोंवः । थथे जूगुया कारण मल्ल जुजुपिसं पिने प्रदेशयापि विद्वानतलिसे सम्पर्क तयाचोंगुलिं खः । चोय् न्हथना थें थो लिपिया मेमेगु लिपिलिसे जोःलाःवःसां चिंकेबले धाःसा थःगु हे अलग विशेषता दु । थो सर्वेक्षणया आधारभूत सिद्धान्त थथे दु -

- (१) छुं नं आखः चिंकेबले व आखःया म्हुतुप्वालया वा उकार तय्थाय् जक स्वाःवइ ।
- (२) छ्यं मदुगु आखः चोय् न्हापा वल धाःसा वयां लिपा कोय् वइगु आखः छ्यं दुसां व आखः छ्यं मदुगु ल्याखय् वनी ।
- (३) अथे हे चिंकेबले छ्यं दुगु आखः न्हापा वयाः लिपा छ्यं मदुगु आखः च्युंवःसा उगु आखः छ्यं दुगु ल्याखय् वनी ।
- (४) ल्हाः दुगु छुं नं आखः (गथे, क, ज, ज, ह, क्ष) चिना आखलया वइबले अकारय् जक ल्हाः पिहांवइ (कंसकार, १११४, पृ. ५) ।

३.२ तथ्याङ्क संकलन

छुं नं विषययात अनुसन्धान याय्बले व विषयया यको ज्वलं दय्फु, अथे जूसां नं व ज्वलं फुक्क मुंकेमाः धयागु मदु । अनुसन्धानया जोलं मुंकेत निगूकथं बोथले ज्यू ।

१. प्राथमिक स्रोत
२. द्वितीयक स्रोत

थन रञ्जना लिपिया म्हबो अनुसन्धान याय्त प्राथमिक स्रोत कथं यँया लगमय् चोंगु रञ्जना लिपिं चोयातःगु अभिलेख व द्वितीयक स्रोतकथं पुस्तकालय विधियात नालातःगु दु ।

४. विश्लेषण

रञ्जना लिपि इतिहासय् १०गू शदी लिपातिनि विकास जूगु खनेदु । नेपाःया रञ्जना लिपि कुटिल लिपिं विकसित जुल । थुकिया काल विद्वानतय्सं लगभग झिगूगु शदी निर्धारित याःगु दु । (राही, १९८३, पृ. २०६) । थो धापू कथं रञ्जना लिपि न्हयगूगु शदीइ प्रादुर्भाव जुयाः झिगूगु शदीइ विकसित जुल धइगु थुइके फु । थो खँयात मेगु छता खं नं तिबः ब्यू । व छु धाःसा नेपाःया म्हाय्मचा भृकुटी सँदेय्या जुजु स्रडचेन गम्पोलिसे इहिपाः जूगु न्हयगूगु शताब्दीइ खः । भृकुटीं उबले अन नेपाःया नेवाः कालिगढत यंकाः जोखाड गुम्बा दय्केबिल । उगु गुम्बाया चोय् पलिया कोय् धलिंम्वः धलिंम्वलय् वा धलिं ख्वाल्य् व म्हुतःपतिइ रञ्जनालिपिं हे ॐ मणि पद्मे हूँ लिसें थीथी मन्त्र तयातःगु खनेदु । आखः नं सम्पूर्ण अङ्गं परिपूर्ण जुयाः पुलांगु हे लसिवः । सम्पूर्ण अङ्गं परिपूर्ण धइगुया अर्थ तबाला छ्यं, म्हगः वा आखः पूर्वंगु व सालुगु धोःया रेखान्त वा न्हिप्यं नं पिहांवयाचोंगु कथं खः ।

यदि थुपिं आखः गुम्बा दय्कूबले हे तःगु खःसा रञ्जना लिपि धार्थे न्हयगूगु शताब्दीइ हे दय् धुंकूगु धकाः धाय्माली । थो खँयात तिबः जुइ कथं मेगु छता खँ थो नं बिचाः याय्बह जू कि माणिक वुम ग्रन्थकथं सम्राट स्रडचेन गम्पो भोटय् बौद्ध धर्मया प्रचार याय्त मेधावी व्यक्ति अनुपुत्र थोन्मीयात १६म्ह सेवकपिनापं भारतय् छोल । भारतय् वं देवविद्या सिंह नांया पण्डितलिसे बौद्धधर्म व लिपिया अध्ययन यात । लिसें छन्द शास्त्र, काव्यशास्त्र, नामकोश आदि अध्ययन यानाः भोटय् लिहांवल । उम्ह थोन्मी थम्हं सय्कावःगु आखःपाखें सँय् आखः सँभोट लिपिया विकास यात (पराजुली, २०६१, पृ. ८६) । उबले भारतय् व सम्भवतः नेपालय् नं चलेजुगु आखः कुटिला लिपि खः, गुकियात लिपा थन उत्तर लिच्छवि लिपि धकाः नां छुनाबिल । अथे हे कुटिला लिपि विकास जुइवं थुबले मात्रा पूर्वंगु जुयाः ‘सिद्धमातृका लिपि’ नं धयाबिल अले चिहाकलं थुकियात सिद्धम लिपि नं धाइ ।

रञ्जना लिपि सिद्धम लिपिलिसे संगत दुगु व थो नापनापं भेलेपुनाः न्ह्याःगु खनेदु । सामान्यतया कुटिला लिपिपाखें प्राचीन नेपाल लिपि विकास जूगु धकाः धाइ । तर थन आखःया स्वभाव कथं धाःसा रञ्जना लिपि विकास जुल धाय्माःगु अवस्था खनेदत । छाय्धाःसां कुटिला लिपिइ चोय् छ्यं त्रिकोणात्मक खने दय्धुंकल । थुकिया हे प्रभाव रञ्जनाय् लात धाय् फइगु अवस्था दु । यदि थो तथ्य पाय्छि जूवःसा लिपि विकासया खँ नं न्हूकथं न्ह्याइगु खनेदु । थोपाखे अझ नं अध्ययन-अनुसन्धान याय्त लुखा चाय्काब्यूगु थुकिं क्यं ।

ज्यान दुपिं सजीव जुइ । रञ्जना आखलय् नं ज्यान दु । उकिं थो नं सजीव खः । थुकिया छगू दसु थो दु कि सोदँय् छकः मनमास वइ, अनला जुइ । थुबले छः पुज्याय्गु वा धार्मिक ज्या अपोः जुइमखु । थो हे

इलय् लाका: यलया हिरण्वर्ण महाविहारय् रञ्जना लिपिं चोयातःगु प्रज्ञापारमिता सफूयात नं जीवन्यास यानातयातःगु लिकया: उकी स्यंलहं ज्या याइ । लछितक उकथं भिंकेधुंका: हाकनं जीवन्यास प्रतिस्थापन याइ । छ: भा:पा: पूजाआजा याय्गु, पाठ याय्गु हानं निरन्तर ज्या जुइ । उकिं हिउपा: वयांतुं चोनी । वथेंतुं उकी निरन्तरता दयाचोनी । सलंस: दँया निरन्तरताय् थो आखलय् नं आपालं थला: कोला: व हिउपा: वयाचोंगु झीसं खनी ।

थो आखलय् सजीवता दुगुलिं थौतक म्वानाचोने फुगु ख: । गथे मनु छम्ह जुइत वया छ्यं दय्मा: । म्हग:, ल्हा:तुति सकतां दय्मा:थें रञ्जनालिपिया नं छ्यं, म्हग:, ल्हा:तुति सकतां दु । गथे 'क' आख: छग:यात जक कया: सोय् । थो आख:या चोय् त्रिकोणात्मक जायाचोंगु बो छ्यं, न्ह्य:नेया गोल्ला:गु बो म्हग:, छ्यं व म्हग:या दथुइ दुगु बो ग:प:, ल्यूनेपाखे कोय् बछि धो: ल्हा: व आख:या दकले कोय् सालुगु रेखान्त धो: न्हिप्यं जुल । थुकथं थो छग: आख:या म्हबो जुल । थुकी थीथी मात्रा चिं तया: रूप ज्याइ । ल्यूने ल्हा:या चोसं बछि धो: तय्गुयात पासा तय्गु धाइ । ल्हा: मदुगु आखलय् आख: जुछिं कोय्थ्यंक धो: चोनी । थुकियात आकार नं धाइ । थो तलकि कया का, खया खा आदि जुइ । थथे हे मेमेगु नं मात्रा चिं तया: आख: छगो:या थीथी रूप ज्याय् ज्यु ।

थुपिं हे रञ्जना लिपिया स्वरूप व तत्वत ख: । थथे स्वरूप दयाचोंगु आख:यात झीसं चोय्बले पेकुंला:गु थासाय् दुनेतया: चोय्गु कुत: यात धा:सा अ:पुइ । वास्तवय् रञ्जना लिपिया स्वरूप प्यकुंला:गु ला मखु, भचा हाकलं ता:हाक: हे जुइ । अथे ख:सां थुकथं आख: चोय्बले आख:यात बछि याना: चोइगु आख: ख: । खतुं रञ्जना लिपि गुलि फु उलि कस्से याना: चोइगु आख: ख: । तर चोय्गु न्हापां कुत: याय्बले धा:सा आख:या बाला (मोटाइ) धो: व खाली बो सकतां उलि हे याना: चोय्मा: । थुकिया लागि पेखें धो:धो: दुगु ग्राफ कापी जूसा सरल जुइ । थो आख: तबाला-चिबाला, तबाला-चिबाला संयोजन जुया: बने जुइ । तबाला धो:या कोबोय् सालुगु चिबालागु धो:या रेखान्तय् आख: कोचाइ । थो रेखान्त न्ह्याबलें ईलचंया पेटा: ई लसिवय्क कोचाय्मा: (कसा:, ११३८, पृ. १९) ।

थो आख:या मेगु स्वरूप धइगु लिच्छवि लेखनय् त्रिकोणया शीर्षबिन्दु आख:या मूधोलय् मिले जूवइ, तर रञ्जनाय् थुजा:गु त्रिकोण आख:या खवपाखेया अंगय् हे कोचाइ व त्रिकोण छ्यंया कोय् चोंगु बोय् भचा गोल्लाइ । गथे छुं नं खँ जाँचे याय्बले पाय्छि जुल धका: पाय्छि राईट चिं तय्गु ख:, अथे हे स्वरूप वय्क थुकिया छ्यं जुइ । थुजा:गु फुक्कं गुणं परिपूर्ण जूगुलिं थो रञ्जना लिपियात सुन्दरलेखन वा सुलेखन धा:गु ख: ।

५. लिचो:

न्हापांनिसें रञ्जनाया तबाला-चिबाला सालुगु धो: रेखाया संयोजन, विशेष कोणात्मकता, गोलोपना व विशिष्ट मात्रा पद्धतिं थो प्रचलित नेपाल लिपिसिबे बिस्कं खनेदु । थुकी 'ड'थें जा:गु 'उ' व 'डु' थेंजा:गु 'ऊ' आधुनिक देवनागरीया समान 'ए' व 'ऐ' दु । 'आ' चोय्धुंका: खवपाखे छेनं कोसो:गु चिधंगु कुंलूगु धो: अर्थात् 'न' थेंजा:गु चिधंगु रूपयात 'ओ' दय्कात:गु खनेदइ । 'क'थें कोय् नं ल्हा: पिहांवयाचोंगु आख:या जवपाखेया अंग वा 'झ ञ ट ढ फ'थें जा:गु आख:या विशेष स्वरूपत न्ह्यथनेबह: जू । थुपिं आख: थें 'ड'या जवय् फुति तय्गु पलेसा चोय् तपेंगु तबालागु हे धो: जवपाखे बेको:गु सालुगु रेखा सालात:गु दइ । कोय् ल्हा: पिहांव:गु 'क' थें मेमेगु आखलय् नं आकार तय्बले चोय् छेनं भचा जक कुहांवया: ल्हा:या चोसं मथीक धो: चोनी । थुपिं आखलय् दीर्घ ईकार नं उकथं हे चोनी ।

नेपाल लिपि दुने थीथी आखलय् दुगु मात्रा चिंया नां गुगुं नेवा: पहलं तयात:गु दु । थुपिं नां नेवा: समाजय् लोकंहाना: परिचित नं जुयाचोने धुंकल । गथे आख:या ल्युने आकार तय्गु गुगु धो: दु, उकियात 'पासा तय्गु' धाइ । छ्यं मदुगु आखलय् थो पासा त:गु धो:यात आख:या चोय् चोंगु बों जवपाखे बेकोय्क सालुगु धो: स्वाय्गुयात 'जनी चीगु' धाइ ।

मागो: वा बागो: निगुलिं आखलय् चोय् ऐकार तय्गुयात 'पता: बोय्केगु' धाइ । छ्यं मदुगु बागो: रूपावलीइ यंकेबले एकार चोय् तय्म्वः । बरु खवपाखे आख:या न्ह्योने 'ब्राकेट'थें मात्रा चिं तय्मा: । थुकियात आखलय् 'गल: घाकेगु' धाइ ।

थुकथं मात्रा चिंयात जक मखु चिं तय्गु थाय्यात नं थ:गु हे पह:कथं नां तयात:गु दु । गथे, आखलय् उकार तय्गु थाय्यात 'म्हुतुप्वा:' धका: धाइ । थुपिं ब्याक्कं नां झी कवि चित्तधर हृदयजुं झीमचा नांया सफुती न्ह्यथनात:गु दु ।

रञ्जना आखलय् सजीवता दुगुलिं थो आख: थौंतकं म्वानाचोन । गथे मनू छम्ह जुइत वया छ्यंलिसें म्हग:, ल्हा:, तुति सकतां दय्मा:थें रञ्जना लिपिया नं छ्यं, म्हग:, ल्हा:, तुति सकतां दु ।

लिधँसा

कंसाकार, शरदवीर, (नेसं १११४), मध्यकालया नेपाल लिपि प्रवृत्ति-छगू ब्वँज्या : वीरध्वजोपाख्यान

प्याखंया लिपि-अध्ययन । त्रिवि, नेपालभाषा केन्द्रीय विभागय् ल:ल्हा:गु स्नातकोत्तर शोध-प्रबन्ध ।

कसा:, शरद (नेसं ११२९), लिपि विकासया इवलय् रञ्जना लिपि, नेपालभाषा, ३, ११३-१२२ ।

कसा:, शरद (नेसं ११३८), रञ्जना लिपिया बांकि, रञ्जना लिपि (पृ. १७-२२) । यें: नेपाल लिपि गुथि ।

पराजुली, पुण्यप्रसाद (विसं २०६१), संभोट लिपि : परिचय तथा विकासक्रम, *अभिलेख*, २२, ८३-९० ।
राजवंशी, शङ्करमान (सन् १९७४), नेपाली लिपि विकास, *Kailash*, 2(1&2), 23-120.
राही, ईश्वरचन्द्र (सन् १९८३), *लेखन कलाका इतिहास* । लखनऊ: उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान ।
रेग्मी, दिनेशचन्द्र (विसं २०४८), *पुरालेखन परिचय नेपाल* । काठमाडौं: श्रीमती सुशीला रेग्मी ।
शाक्य, हेमराज (विसं २०३०), *नेपाल लिपि-प्रकाश* । काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
श्रेष्ठ, ओमकारेश्वर (नेसं ११३८), *नेपालभाषार्या ए' वर्ण* । यल: नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग ।
सत्येन्द्र (सन् १९७८), *पाण्डुलिपि विज्ञान* । जयपुर: हिन्दी ग्रन्थ अकादमी ।
हृदय, चित्तधर (नेसं १०६८), *झी मचा* (निगूगु) । सारनाथ: धर्मोदय सभा ।